

Олександр ЧУЧАЛИН,
orcid.org/0000-0003-3876-8237
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
aleksandr02.1989@gmail.com

ЗАКРИТТЯ ХРАМІВ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ЯК ЗАСІБ ТОТАЛЬНОГО НАСТУПУ НА ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ В 1920–1930-ТІ РР.

У статті визначено основні етапи закриття храмів у межах Київської єпархії та їх характерні особливості, встановлено кількість закритих та зруйнованих церков. Встановлено, що, покінчивши з вилученням церковних цінностей, радянська влада розгорнула кампанію із масового закриття церков, монастирів, руйнування храмів, яку намагалася подати як «ініціативу місцевих органів влади за активної підтримки громадськості».

Встановлено, що упродовж 1920–1930-х рр. у м. Києві було виведено з культового використання понад 100 храмів, їх приміщення передавали для господарських потреб, церковні цвинтарі перетворювали на парки. У самому Києві повністю було знищено 42 храми. У межах єпархії, враховуючи тільки міста та селища міського типу, було зруйновано 44 церкви, 29 монастирських церков були закриті, 5 – повністю знищені.

Вилучені у громад церкви, у кращому випадку, використовувалися як клуби, бібліотеки, театри, музеї, інші культурно-освітні заклади. Нерідко їх передавали під господарські потреби: колгоспні комори та зерносховища, склади, стайні або просто закривали.

Ключові слова: Київська єпархія, Православна Церква, державно-церковна політика, храм, воїєвничий атеїзм, культові споруди.

Oleksandr CHUCHALIN,
Candidate of Historical Science,
associate professor of the
Department of Ukrainian History
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
aleksandr02.1989@gmail.com

CLOSURE OF KYIV EPARCHY CHURCHES AS A MEANS OF THE TOTAL AGGRESSION AGAINST THE ORTHODOX CHURCH DURING THE 1920S AND 1930I

The article defines the main stages of closing down the churches throughout Kyiv eparchy and their characteristics and establishes the number of closed and destroyed churches. Claims that with the advent of Bilshovyk power, they opened a new page of state and church relationships. The communist party (B) was granted with all the possibilities to realize the problem goals in religious questions. Antireligious fight of Bilshovyk state was directed against Christianity as an active religion and especially against Orthodox as the biggest branch of Christianity in the state of that period of time.

It is found that after confiscating church treasures, the Soviet government launched a campaign for the mass closure of churches, monasteries and convents and the destruction of churches, which attempted to present as «an initiative of local authorities with active public support». Only nowadays it is possible to trace the real preconditions, causes, nature and consequences of such a large-scale phenomenon in the period of soviet power. The Orthodox Church lost not only material, but also cultural values of its nation, which had been accumulated during many centuries.

The judicial base of soviet power «campaign» against church was the Decree “On separation of church from the State and school from church» from January 20, 1918 and also People's Commissariat of Justice of the RSFSR instruction «On carrying out the decree” enacted in August 1918. That time the church property confiscation and cult buildings shutdown began, in particular, on the territory of Kyivan diocese. It is specified that during the 1920s and 1930s more than 100 churches ceased to

be the objects of religious worship in Kyiv, their premises started to be used for business purposes and church cemeteries were turned into parks. In Kyiv, 42 temples were completely destroyed. Taking into account only towns and urban-type settlements, 44 churches of Kyiv eparchy were destroyed and 29 monastery churches were closed down, including 5 being completely destroyed.

As a conclusion, it is noted that by the end of the 1930s most temples in the Kyiv Diocese had been liquidated. The closure and destruction of the churches took place according to a certain pattern. In major cities, city councils were approached by party directives that, in order to widen the street or construct a house, a church should be destroyed. In cities, church life was paralyzed almost completely. In rural areas, churches have remained in place thanks to the peasantry's persistent resistance to the anti-temple campaign of power. In addition, the authorities did not always manage to reach the remote villages, and because of that, the churches were preserved there.

The churches taken from communities were, at best, used as clubs, libraries, theaters, museums and other cultural and educational institutions. Often they were used for business purposes (collective farms and granaries, warehouses, stables) or were simply closed down.

Keywords: Kyiv eparchy, Orthodox Church, state-church policy, church, militant atheism, religious buildings.

Постановка проблеми. Релігія і Церква в Україні завжди виконувала важливу соціальну функцію, зміцнюючи морально-етичні норми спільноти, слугуючи своєрідним арбітром і гарантом рівноваги та стабільності. Сьогодні Православна Церква в Україні вийшла на новий етап свого розвитку, з кожним роком збільшується кількість релігійних громад, здійснюється будівництво та реконструкція храмів та монастирів, що стають оплотом відродження української духовності та культури. До сьогодні проблема закриття православних святинь на території Київської єпархії у міжвоєнний період є малодослідженою.

Аналіз досліджень. Певною мірою проблема закриття храмів висвітлювалася в історичних дослідженнях М. Гаїнцева, О. Дудника, О. Тургана. Вони своїми публікаціями в періодичній пресі минулого століття змальовували події того часу, критикували релігію, підтримували політику держави по закриттю храмів. Серед сучасних дослідників слід відзначити В. Єленського, О. Ігнатушу, А. Киридон та О. Нестулю, які присвятили свої праці аналізу джерельних даних процесу становлення й утвердження державно-церковних відносин, в тому числі закриттю православних храмів у регіонах України.

Мета статті. Автор статті ставить за мету визначити основні етапи закриття храмів, встановити кількість зруйнованих та закритих церков та вивчити їх подальшу долю у 1920–1930-х роках у межах Київської єпархії.

Виклад основного матеріалу. У другій половині 1920-х рр. відбулося посилення державної політики щодо релігії та Церкви, оскільки влада в цей час взяла курс на повну її ізоляцію від суспільства. Тверда тенденція, спрямована на обмеження діяльності релігійних організацій, особливо чітко проявилася з

початком колективізації. Численні труднощі, що виникали під час соціалістичного будівництва на селі, були списані на куркульські елементи і служителів культу. На засіданні Президії ВЦВК 1 червня 1927 р. зазначалося, що «соціалістичний молодий лад може існувати тільки в боротьбі з релігією, держава не може нормально розвиватися через втручання Церкви в життя народу» (Архивы Кремля, 1997: 44).

Основним напрямом у політиці радянської влади щодо Православної Церкви, поряд з посиленням просвітницької роботи, стає діяльність, спрямована на закриття храмів, заборону церковного дзвону, переслідування служителів культу та віруючих. Основи богоборчої політики були закладені в низці урядових та партійних документів. Юридичною основою «походу» радянської влади проти Церкви, як і раніше, залишався Декрет Ради Народних Комісарів РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 20 січня 1918 р., а також інструкція Народного комісаріату юстиції РСФРР «Про проведення декрету в життя», прийнята в серпні 1918 р. Тоді ж розпочалася конфіскація церковного майна та закриття культових споруд. Проте масових руйнувань храмів ще не було.

Релігійні об'єднання були під прицілом органів держбезпеки. Уже в грудні 1920 р. Ф. Дзержинський писав голові Всеукраїнської надзвичайної комісії М. Лацису: «Церковну політику розвалу повинна вести ВНК, а ніхто інший. Маневрувати може тільки ВНК для єдиної цілі – ліквідації попів» (Архивы Кремля, 1997: 9).

Зі встановленням в Україні радянської влади більшовики у своїй антицерковній політиці на території республіки діяли обережно. Без сумніву, православні храми в усіх регіонах республіки зазнавали закриття, перепрофілювання, а часом і цілковитого руйнування. Обіжники ВУЦВК та НКВС УСРР від 14 серпня 1924 р. та від 26 серпня 1924 р. встановлювали порядок закриття культових будинків. Щоправда, на практиці були виявлені численні порушення цих інструктивних документів. Кампанію із закриття церков на селі радянська влада здебільшого намагалася подати як «ініціативу місцевих органів влади за активної підтримки громадськості». Побойовання за свою, і без того слабку, репутацію в Україні,

більшовицьке керівництво республіки намагалося діяти за принципом «крок вперед, два назад». В архівних документах містилася інформація, що в першій половині 1920-х рр. були випадки повернення парафіянам церков (ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 17).

Згідно з директивою, надісланою з Москви на початку 1929 р., релігійні організації оголошувалися єдиною з небезпечних контрреволюційних сил (Єленський, 1991: 13). Відповідно до циркуляра НКВС УСРР «Про порядок закриття храмів і молитовних будинків усіх культів» від 14 серпня 1924 р., керівні органи КП(б)У упродовж 1929–1930 рр. ініціювали масове закриття церков, руйнування храмів, зокрема всесвітньовідомих пам'яток історії та культури. Закриття церков прямо пропорціональне темпам загального наступу «соціалізму по всьому фронту» (ДАЧО. Ф. Р-375. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 126).

Боротьба з Православною Церквою знайшла своє вираження в антихрамовій кампанії, яку нами поділено на три етапи. Перший етап охоплює 1919–1924 рр., другий – 1925–1933 рр., третій – 1934–1939 рр. Упродовж першого етапу в місті Києві було закрито 32 храми та один зруйновано. У межах Київської єпархії було закрито 4 та зруйновано 7 храмів. У 1923 р. була прийнята спеціальна інструкція з питань використання культових споруд. Храми, які використовували віруючі, могли вилучатися владою через їх непридатність, брак приміщень, підозру учасників церковної групи в контрреволюційній змові, розірвання договору на використання храму.

На другому етапі відбувалося вилучення храмів у сільських громад. Якщо в місті Києві з другої половини 1920-х – до початку 1930-х рр. було закрито 8 храмів, 9 зруйновано, то в межах єпархії 21 храм було закрито та 24 зруйновано. У попередні роки церкви закривалися переважно в містах. Тепер же під основний удар потрапляли сільські віруючі і церкви. Це було пов'язано з прийняттям рішення ЦК ВКП(б) 1927 р. про перехід до соціалістичних перетворень на селі і про обмеження «експлуататорських устремлінь сільської буржуазії». М. Бухарін і Є. Преображенський, пояснюючи непримиренну позицію радянської влади щодо Церкви, відзначали, що релігія і комунізм несумісні, тому необхідно знищити

релігію, щоб радянська влада здобула перемогу. Активний діяч Союзу безбожників Є. Ярославський прямо заявляв, що під час колективізації боротьбу куркульських елементів підтримують священники, які «під релігійною оболонкою проводять контрреволюційні думки і плани». Результатом подібних висновків стало посилення переслідувань священнослужителів, особливо сільських, і жорсткість полеміки з храмово-обрядових питань. Закриття храмів набуло ширшого розмаху.

Третій етап закриття храмів почався у 1934 р. і тривав до 1939 р. Кількість закритих храмів збільшилася в містах, зокрема у Києві 28 храмів закрито та 32 зруйновано. У межах Київської єпархії 1 храм було закрито та 13 зруйновано. Наприкінці 1920-х рр. все частіше культові будівлі органами радянської влади закривалися під прикриттям тези «на вимогу трудящих» (Гаїнцев, 1931: 49). Не чекаючи рішення ВУЦВК, часто на місцях вдавалися до самовільного прийняття адміністративних рішень. У період з 1 жовтня 1929 р. до 1 жовтня 1930 р. на території України з дотриманням усіх формальностей законодавства було закрито 379 молитовних будинків, із них 260 православних. Без санкцій ВУЦВК закрили майже вдвічі більше – 719, а загалом 1098 молитовних будинків (Киридон, 2005: 297–298).

Найпоширенішим прийомом закриття храму або, принаймні, недопущення проведення богослужінь було навмисне припинення угоди між райвиконкомами чи сільськими радами та громадами про користування храмом через несплату податків, що постійно зростали. Так закривали собори, навколо яких найбільше зосереджувалось життя церковних громад. Інколи храми повертали парафіям, але це не було гарантією, що храм знову не закриють.

На території сучасних Київської та Черкаської областей, що входили до тодішніх територіальних меж Київської єпархії, ситуація була дещо іншою. Вилучені у громад церкви в кращому випадку використовувалися як клуби, бібліотеки, театри, музеї, інші культурно-освітні заклади. Нерідко їх передавали під колгоспні комори та зерносховища, склади, або просто закривали. На «культурні установи» храми перетворювали переважно в першій половині 1920-х рр. в містах та селищах міського типу, районних центрах, у робітничих населених пунктах. Усе

це супроводжувалося випробуваними ефектними пропагандистськими заходами, які «переконливо» діяли на свідомість громадян: урочистими зборами, виголошенням доповідей, виконанням «Інтернаціоналу», масовими гуляннями, «комсомольськими обрядами» тощо. Згодом такі заходи поширилися і на сільську місцевість (Киридон, 2005: 299).

У 1920-х рр. була розгорнута потужна пропагандистська кампанія на підтримку населенням радянської антицерковної політики. Закриття храмів подавалося як ініціатива місцевих громад. У державі, що проповідувала держаний атеїзм, Церква ставала символом минулого. У пресі розповідалось про величезні прибутки Церкви в час страждань трудящих за часів царизму, що впливало на ставлення суспільства до цієї інституції. Люди перестали бачити в Церкві духовну опору, яку вона мала в попередні роки. Культурні споруди уже не становили для людей історичну та архітектурну цінність. У монастирів, як і у всієї Православної Церкви, вилучалося без викупу усе рухоме та нерухоме майно – земля, ліси, води, сільськогосподарський і промисловий реманент, богослужбове і церковне майно. Усе це оголошувалося народним надбанням і передавалося у розпорядження місцевим радам та їх виконкомам, окремим народним комісаріатам та їх підрозділам.

Відповідно до постанови РНК РСФРР «Про релігійні культури» від 8 квітня 1929 р., при закритті молитовних будинків культове майно розподілялося за визначеним порядком. Усі предмети із платини, золота, срібла та парчі, а також дорогоцінне каміння підлягали зарахуванню в державний фонд і передавалися в розпорядження місцевих фінансових органів або органів Наркомосу. У храмах та церквах були предмети, які представляли собою історичну, художню, музейну цінність. Вони також передавалися до Наркомосу. Усі інші предмети, такі як ікони, облачення, хоругви, покровці, які мали спеціальне призначення при відправленні культу, передавалися віруючим для переносу до інших культових споруд, котрі заносилися до опису культового майна на загальних підставах. Вилученню не підлягало лише перехідне майно (гроші, ладан, свічки, масло, вино, віск, дрова та вугілля), яке мало цільове призначення для виконання умов договору чи для

звершення релігійних обрядів (Николин, 1997: 388).

У лютому 1930 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про боротьбу з контрреволюційними елементами в керівних органах релігійних об'єднань», що стало причиною нового наступу на релігійну сферу. Вище державне керівництво вимагало проводити активнішу культурно-освітню й пропагандистсько-агітаційну роботу, «якнайширше втягуючи... всю радянську суспільність» в ініціювання та підтримку кампанії закриття церков (ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр.1930. Арк. 81). Документ установлював квоту збору підписів населення для закриття молитовень тощо (ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр.248. Арк. 12).

З 1931 р. по квітень 1936 р. в Україні було закрито щонайменше 5170 церков, таку статистику подають українські дослідники. Припинили свою діяльність 8541 молитовний будинок. На 1 квітня 1936 р. 3371 храм не діяв, хоча формально не вважався закритим (Ігнатуша, 2003: 34).

Для того, щоб зрозуміти процес закриття храмів та церков, потрібно безпосередньо розглянути окремо взяті релігійні громади та їхню подальшу долю. У місті Києві ситуація із закриттям молитовних будинків, храмів та монастирів була такою. На початку 1930-х рр. у Києві та передмістях відправи були у 12-ти зі 130-ти православних храмів і молитовних будинків. Інші церкви стояли закритими, деякі були переобладнанні під склади та інші антирелігійні заклади. 8 монастирів та понад три чверті парафіяльних храмів не діяли. Як уже було зазначено вище, найбільшу святиню України і всього православ'я – Києво-Печерську лавру – було перетворено на музейне містечко, Софійський собор – на державний заповідник, а Володимирський собор – на Музей антирелігійної пропаганди.

Одним із поширених «аргументів» для закриття храмів у 1932–1933 рр. була потреба використання їх як зерносховищ. Проте, вже у 1936 р. Всесоюзна комісія у справах культів при Президії ЦВК СРСР констатувала: «Повсюдно практикується вилучення молитовних будинків під зсипання хліба... Причому, факти говорять, що церкви часто засипаються хлібом без необхідності в цьому, тільки для того, щоб «ліквідувати» релігію. У багатьох місцях засипаються останні церкви в районі (Ігнатуша, 2008: 114). Прикладом таких дій влади може слугувати церква Різдва

Богородиці, що знаходилася в селищі Рокитне Київської області. Упродовж 1930–1936 рр. її приміщення використовувалося як зерносховище (Каталог зруйнованих, 2013: 225). Церква ікони Богородиці «Живоносне джерело», що знаходилася в районі Київської Борщагівки, також згідно з постановою Київської міської ради була закрита та пристосована під зерносховище (Каталог зруйнованих храмів, 2013: 41).

Органи радянської влади насамперед рекомендували закривати церкви в тих районах міста, де було два і більше храми. Так була закрита Воскресенська церква, розташована по Воскресенському провулку в Києві, Троїцько-Батиєва церква на Батиївській горі (ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 344. Арк. 2). Назавжди втраченими для української культури стали храми, які в середині 1930-х рр. були повністю зруйновані або розібрані на будівельні матеріали. Жертвами більшовицького державного вандалізму стали Благовіщенська церква на Новій забудові, Борисо-Глібська (Іоанна Предтечі) церква і дзвіниця на Подолі, Василівська (Трьохсвятительська) церква (Каталог зруйнованих храмів, 2013: 36).

Масове нищення київських церков відбулося в 1934 р., коли вирішувалось питання перенесення до Києва столиці УСРР. Саме в той час були підірвані перлини українського бароко: Микільський військовий та Михайлівський Золотоверхий собори, Успенський та Богоявленський собори на Подолі, інші церковні споруди, які були визнані пам'ятками української культури. Дослідники проблеми закриття храмів єдині в тому, що найбільш постраждали храми міста Києва. Всі вище названі храми були знесені, як непотрібні, залишивши слід у записках про їх знесення та фундамент на місці будівництва.

Такої ж долі зазнали і православні храми та церкви в містах і селах. Сотні їх перепрофільовано на культурні заклади – будинки колгоспника, театри, школи. Усі ці релігійні установи постановами ЦВК УСРР були закриті або оголошені недіючими (Річниця великих перемог, 1935: 1).

Центральний регіон України, сучасні Київщина та Черкащина, постійно був у центрі уваги політичного наступу радянської влади на Православну Церкву. У місті Сміла була Покровська церква, будівництво якої було розпочато ще у 1910 р., а в 1914 р. залишилася не добудована, оскільки почали з'являтися тріщини стін.

Добудова церкви була неможлива з огляду на технічний акт, який видала комісія. Добудувати цю церкву мала бажання релігійна громада при старій Покровській церкві, але коштів на її завершення було недостатньо. Для того, щоб зібрати 40 тис. крб потрібно було близько десяти років. Крім цієї церкви, у місті знаходилося ще три, які цілком задовольняли релігійні потреби віруючих. Беручи все це до уваги, НКВС УСРР ухвалив рішення про недоцільність добудови та використання приміщення під церкву. Релігійній громаді було відмовлено. Згодом питання про використання приміщення було передано на розгляд ВУЦВК. 25 червня 1926 р. президія Окружного виконавчого комітету (ОВК), на підставі акту технічного огляду, прийняла рішення розібрати це приміщення. Однак питання не було остаточно вирішено. Постановою від 21 вересня 1926 р. президія ОВК прийняла остаточне рішення: недобудоване приміщення розібрати, а матеріали використати на потреби будівництва культурного осередку Червоної армії у місті Сміла. У цьому поданні президія ОВК просила відповідно Президію Всеукраїнського центрального виконавчого комітету затвердити постанову про розборку зазначеної будівлі для використання матеріалу на згадану культурну потребу та сповістити про наслідки розгляду цього питання. Рішення відносно Покровської церкви було досить не очікуваним. Розглянувши відповідне подання у справі недобудованої церкви в місті Сміла, НКВС рішенням від 14 травня 1927 р. заборонив закриття Покровської церкви і дав дозвіл релігійній громаді добудувати церкву (ІЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2313. Арк. 5). Вказувались такі причини відмови використання під інші потреби:

«1. Немає ніяких формальних підстав для відмови релігійній громаді в наданні дозволу на добудову церкви, звичайно за умови виконання останньою всіх технічно-будівельних правил.

2. Розібрання новозбудованої церкви можна провести лише шляхом підризу вибуховими речами, що є не бажаним за політичними міркуваннями.

3. За обіжником ВУЦВК та НКВС від 14 серпня 1924 р. за ч. 131 споруди закритих молитовних будинків мають використовуватись для культосвітніх потреб» (ІЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2313. Арк. 7).

У самому центрі села Мошнів Черкаського району знаходилася велика

мурована церква, збудована майже сто років до досліджуваного періоду за кошти князя Михайла Воронцова. Жителі села розповідають перекази своїх батьків про будівництво храму, його оздоблення та особистий вклад кожного селянина в будівництво. Церква була зведена за 10 років наполегливої та копіткої праці. З приходом до влади більшовиків та піднесення антирелігійної хвилі постало питання про закриття храму та передачу його під культосвітні потреби, що і було зроблено (Дудник, 1935: 49).

У Шполянському районі на Черкащині теж закривали храми та церкви. Під час Великодніх свят 1922 р. комітет незаможних селян уперше разом із комсомольським осередком провели антирелігійну кампанію. Удвічі зменшилася кількість прихожан у церкві, а в окремі неділі церква була порожньою. Загалом, у районі на кінець 1920-х рр. майже не залишилося жодної діючої церкви. Частина з них була облаштована під клуби, театри та школи, а частину використовували під зернові склади (Турган, 1935: 27).

У селі Ялисоветці Шполянського району проживало 969 осіб дорослого населення, з яких 905 мали виборчі права, але 809 осіб із зазначеної кількості подали письмове звернення про закриття місцевої церкви, пропонуючи використати її під культосвітню установу – Будинок колективіста. Церква у цьому селі стояла закрита півтора року, і ніхто її не використовував. З технічного боку будинок старий, дерев'яний, але був придатний для перебудови під культосвітню установу. Через те, що релігійна громада в селі складалася лише з 96 осіб, не було служителя культу, то всі інші мешканці були схильними до того, щоб храм було реорганізовано та переобладнано (ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 643. Арк. 28).

У селі Веселий Кут того ж Шполянського району мова йшла також про передачу приміщень храму для культосвітніх потреб. Засідання президії Шполянського районного виконавчого комітету, яке відбулося 15 квітня 1931 р. в місті Шпола, ухвалило: «У зв'язку з тим, що дорослого населення в селі Веселий Кут є 589 осіб, з яких виїхало з села на заробітки 108 осіб, і 481 особи, які зараз перебувають в селі, 388 осіб підписалось за закриття церкви й передачу її під культосвітні потреби. Вони домагаються закрити церкву, про що свідчать постанови

загальних зборів виборців та колективу, на яких була присутня переважна більшість дорослого населення села. Незначний відсоток віруючих може задовольнити свої релігійні потреби в сусідньому селі, що знаходиться на відстані півтора кілометра» (ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 641. Арк. 1).

У районі між селами Городище та Мліївом містилася Науково-експериментальна база Всесоюзного дослідницького інституту плодово-ягідного господарства, де працювало 173 штатних працівників та службовців. Поруч із подвір'ям бази була невеличка церква, яка мала вигляд не церкви, а будинка, що цілком можна використовувати під клуб. До неї ходили приблизно 50 літніх людей із ближніх частин села. Цей храм був побудований поміщиком Яхненком особисто для себе. Збори робітників підтвердили постанову зборів бази від 28 травня 1931 р. про закриття церкви та передачу будинку під культустанову бази (ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 248. Арк. 5).

Закриття храмів викликало невдоволення віруючих, що стало підставою для скарг до ВЦВК на неправомірні дії місцевої влади. Однак на свої прохання про відкриття церкви або збереженні її віруючі найчастіше отримували відмову.

Наведені приклади показують, що багато дій місцевої влади були свавільними і неправомірними навіть з точки зору існуючого законодавства про культу. Питання про релігію і церкви вирішувалися, як правило, в закритому порядку. Місцева влада приймала постанови про закриття храмів, не провівши попередньо роз'яснювальної роботи, не враховуючи релігійності населення, особливо сільського.

У першій половині 1920-х рр. ще були випадки повернення віруючим реквізованих у них культових будівель. Як приклад, 4 листопада 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У розглядали питання «Про зайняття молитовного будинку в місті Золотоноші». Визнано, що використання молитовного будинку під лікарню у цьому випадку було неправомірним і необхідно підтвердження постанови ВУЦВК про скасування цієї реквізиції. Політбюро доручило Секретаріатові ЦК КП(б)У та Нарком'юсту УСРР надіслати на місце відповідну директиву про суворе дотримання декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 51).

Усі культові будівлі на Черкащині входили до реєстру культових пам'яток. Кількість зареєстрованих на території Черкаської округи культових пам'яток постійно зростала. Так, на 1 листопада 1923 р. на обліку окркопису перебували Покровська церква в с. Свідівок, Покровська церква в м. Сміла, Успенська церква в м. Черкаси, Іллінська церква в м. Суботів, Миколаївський, Медведівський та Мотронинський (з Троїцьким храмом) монастирі (Нестуля, 1995: 167).

Для втілення своєї антирелігійної політики на території Черкащини щодо православ'я органи радянської влади використовували кампанію із закриття культових споруд, під час проведення якої головний удар було нанесено по економічному потенціалу Православної Церкви на території краю. Антирелігійна політика радянської влади супроводжувалася притягненням до кримінальної відповідальності захисників церковного майна, призвела до пошкодження і знищення багатьох творів мистецтва та пам'яток культури.

Таким чином, релігійна ситуація із закриттям храмів по всій території УСРР була різною. Якщо раніше для остаточного закриття церкви було потрібне рішення ВЦВК, то з січня 1930 р. Комісія з питань культів визнала доцільним надати право остаточного рішення про закриття молитовних будинків на місцях на розгляд облвиконкомів, крайвиконкомів і окрвиконкомів. Згідно з сучасним адміністративним поділом України на території центральних, східних та південних областей ситуація із закриттям храмів різнилася своїми статистичними показниками. Як правило, закриття храмів відбувалося за такими напрямками: закриття культових споруд як приміщення, розібрання її будівлі на потреби населення та використання приміщень храмів під культосвітні потреби. За «Каталогом зруйнованих храмів», картина закритих храмів відповідно до територіального поділу була такою: у Київській області найбільша частина храмів (22 споруди) була розібрана майже до самого фундаменту, 13 було закрито і вони взагалі не використовувалися. Під культосвітні потреби переобладнали 7 храмів (Каталог зруйнованих храмів, 2013: 375).

Полегшила процес закриття храмів постанова ВЦВК і РНК РСФРР «Про боротьбу з контрреволюційними елементами в керівних організаціях релігійних

об'єднань» (Собрание законов, 1926: 727), за якою місцевій владі необхідно було організувати перегляд складу керівних органів «двадцятки» з метою виключення з них куркулів і «позбавленців». Постанова призвела до обмеження кількісного складу релігійних об'єднань і до закриття храмів як безгоспних, оскільки тепер місцева влада мала можливість виключити з «двадцятки» активістів і служителів культу. У багатьох церквах часто не було кому служити, і їх закривали з цієї причини.

Висновки. Отже, до кінця 1930-х рр. більшість храмів на території Київської єпархії були ліквідовані. Закриття й руйнування церков відбувалося за певною схемою. У великих містах до міських рад надходили партійні директиви про те, що для розширення вулиці чи спорудження будинку треба зруйнувати ту чи ту церкву. У містах церковне життя було паралізоване майже повністю. У сільській місцевості подекуди церкви залишалися чинними завдяки наполегливому опору селянства антихрамовій кампанії влади. Крім того, владі не завжди вдавалося дістатися до віддалених сіл, і через те, там церкви збереглися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Архивы Кремля, 1997 - Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церкви. 1922–1925 гг. М., 1997. 600 с.
Гаїнцев, 1931 – Гаїнцев М. Розвал у релігійному таборі // *Безвірник*. № 5-6. 1931. С. 49-54.
ДАЧО – Державний архів Черкаської області
Дудник, 1935 – Дудник О. Відриваємо від релігії останніх трудящих одноосібників // *Безвірник*. № 11-12. 1935. С. 49-50.
Єленський, 1991 – Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). К., 1991. 72 с.
Ігнатуша, 2003 – Ігнатуша О. Руйнація конфесійної мережі в Україні 1920–1930-х років ХХ ст.: реалізація проекту безрелігійного суспільства // *Науковий вісник Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки*. №10. С. 34.
Ігнатуша, 2008 – Ігнатуша О. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 років. Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. С. 112–127.
Каталог зруйнованих храмів, 2013 - Каталог зруйнованих храмів і монастирів України: Каталог. К., 2013. 512 с.
Киридон, 2005 – Киридон А. Час випробування : держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль, 2005. 384 с.
Нестуля, 1995 – Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. 1917 – середина 20-х років. К., 1995. 280 с.
Николин, 1997 – Николин А. Церкви и государство. М., 1997. 430 с.
Річниця великих перемог, 1935 - Річниця великих перемог. 1935 // *Безвірник*. № 10. С. 1-5.
Собрание законов, 1926 - Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР за 1926 г. М., 1926. 1524 с.
Турган, 1935 – Турган О. Урожай революції (Шполянський район, Київська область) // *Безвірник*. № 10. 1935. С. 22–29.
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

REFERENCES

- Arkhyvu Kremliia, 1997 – Arkhyvu Kremliia. V 2-kh kn. / Kn. 1. Polytbiuro y tserkov. 1922–1925 hh. [Kremlin Archives. In 2 volumes. Volume 1. Politburo and church. 1922–1925]. M., 1997. 600 s. [in Russian].

Haintsev, 1931 – Haintsev M. Rozval u relihiinomu tabori [Disorder in the religious camp] // *Bezvirnyk*. 1931. № 5-6. pp. 49-54. [in Ukrainian].

DACHO – Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti [State Archives of Cherkasy region]. [in Ukrainian].

Dudnyk, 1935 – Dudnyk O. Vidryvaiemo vid relihii ostannikh trudiashchykh odnoosibnykiv [Breaking away the last working self-employed farmers from the religion] // *Bezvirnyk*. № 11-12. pp. 49-50. [in Ukrainian].

Yelenskyi, 1991 – Yelenskyi V. Derzhavno-tserkovni vzaiemyny na Ukraini (1917–1990) [State-Church Relations in Ukraine (1917-1990)]. K., 1991. 72 s. [in Ukrainian].

Ihnatusha, 2003 – Ihnatusha O. Ruinatsiia konfesiinoi merezhi v Ukraini 1920–1930-kh rokiv XX st.: realizatsiia proektu bezrelihiinoho suspilstva [Destructing the confessional network in Ukraine during the 1920s and 1930s: realizing the project of a non-religious society] // *Naukovyi visnyk Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky*. №10. p. 34. [in Ukrainian].

Ihnatusha, 2008 – Ihnatusha O. Razom z narodom: tserkva v umovakh holodomoru 1932–1933 rokiv [Being together with the people: the church during the Holodomor of 1932-1933]. Holodomor 1932–1933: zaporizkyi vymir. pp. 112–127. [in Ukrainian].

Kataloh zruinovanykh khramiv, 2013 - Kataloh zruinovanykh khramiv i monastyriv Ukrainy: Kataloh [The catalogue of destroyed churches, monasteries and convents in Ukraine]. K., 2013. 512 s. [in Ukrainian].

Kyrydon, 2005 – Kyrydon A. Chas vyprovuvannia : derzhava, tserkva, suspilstvo v radianskii Ukraini 1917–1930-kh rokiv [The trial time: state, church, society in Soviet Ukraine between 1917 and 1930]. Ternopil, 2005. 384 s. [in Ukrainian].

Nestulia, 1995 – Nestulia O. Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini. 1917–1941 rr. Ch. 1. 1917 – seredyna 20-kh rokiv [The fate of church antiques in Ukraine. 1917-1941. Part 1. 1917 – the mid 1920s]. K., 1995. 280 s. [in Ukrainian].

Nykolyn, 1997 – Nykolyn A. Tserkov y hosudarstvo [Church and the state]. M., 1997. 430 s. [in Russian].

Richnytsia velykykh peremoh , 1935 - Richnytsia velykykh peremoh [The anniversary of great victories]. 1935 // *Bezvirnyk*. № 10. pp. 1-5. [in Ukrainian].

Sobranie zakonov, 1926 - Sobranie zakonov y rasporyazhenyi raboche-krestianskoho pravytelstva SSSR za 1926 h. [The collection of laws and orders of the workers and peasants' government of the USSR in 1926]. M., 1926. 1524 s. [in Russian].

Turhan, 1935 – Turhan O. Urozhai revoliutsii (Shpolianskyi raion, Kyivska oblast) [The revolution harvest (Shpola district, Kyiv region)] // *Bezvirnyk*. № 10. pp. 22–29. [in Ukrainian].

TsDAVO – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian].